

Ks. Józef Grzywaczewski¹

Maryja jako hetmanka na podstawie hymnu *Akatyst*

Powszechnie znany jest grecki hymn *Akatyst* ku czci Najświętszej Maryi Panny. Jako forma muzyczna jest to kontakion². Główną jego treścią jest tajemnica wcielenia. Składa się on z dwóch części. Pierwsza ma charakter narracyjny, a druga raczej spekulatywny i liryczny. Liczne wezwania modlitewne skierowane do Maryi ukazują ścisły związek mariologii z chrystopologią³. Kontekst pojawienia się hymnu jest militarny. W 626 roku armia agresorów, Persów i Awarów, licząca ponad 100 tys. żołnierzy zbliżyła się do Konstantynopola (byli tam także wojownicy pochodzenia słowiańskiego). Cesarz Herakliusz przebywał na Wschodzie, a Grecy mieli tylko 12 tys. żołnierzy w rejonie stolicy. Patriarcha Sergiusz wezwał ludność do modlitwy, w sposób szczególny do Maryi⁴. W tym czasie cesarz pokonał dwa oddziały wojsk perskich w Mezopotamii. Na wieść o tym dowódca perski wycofał swą armię spod Konstantynopola bez walki. Wtedy (7 VIII 626) urządzono dziękczynne czuwanie modlitewne w kościele Blakhernai. Według najstarszych źródeł wykonano tam kontakion *Akathistos* (na stojąco).

Przypuszcza się, że był on skomponowany wcześniej, możliwe, że w latach 530-533, wtedy bowiem cesarz Justynian zatwierdził uroczystość Zwiastowania Najświętszej Maryi Pannie i ogłosił ten dzień świętem pań-

¹ Ks. prof. dr hab. Józef Grzywaczewski, profesor w Katedrze Teologii Życia Duchowego na Wydziale Teologicznym UKSW; email: j.grivalles@gmail.com; ORCID: 0000-0003-4464-5145.

² E. Wellesz, *Historia muzyki i hymnografii bizantyjskiej*, tł. M. Kaziński, Kraków 2006, s. 201.

³ Por. Th. Nikolaou, *Akathistos Hymnos*, w: *Marienlexikon*, red. R. Bäumer – L. Scheffczyk, Regensburg 1988, s. 66.

⁴ Por. C. Morrison, *La continuité de l'Empire Romain en Orient*, w: *Le monde byzantin*, t. 1, red. C. Morrison, Paris 2004, s. 44.

stwowym. Autorstwo hymnu pozostaje sporne, jednakże znaczna część uczonych, może większość, przypisuje go Romanowi Melodosowi. Tak uważa E. Welllesz oraz P. Towarek⁵. W krytycznym wydaniu Constantine Trypanisa z 1968 roku⁶ utwór ten został wydany pod tytułem Ἀκάθιστος ὕμνος jako *dubium* związane z tym greckim hymnografem żyjącym w VI wieku.

Wydania krytyczne *Akatystu* oraz polskie tłumaczenia podajemy w wykazie bibliograficznym. Na temat *Akastystu* istnieją liczne opracowania, głównie zagraniczne. Wymienimy niektóre: G.G. Meersseman, *Der Hymn Akathistos im Abendland*, Freiburg 1958; E. Wellesz, *A History of Byzantine Music and Hymnography*, Oxford 1949; J. Vereecken, *L'hymne Acathiste, Icône chantée et le mystère de l'Incarnation en nombres*, w: *Byzantinion* 63 (1993) 357-387; F. Jeanlin, *Citations et thèmes bibliques dans l'hymn Acathiste (byzantine) à la Mère de Dieu*, w: *La Liturgie interprète de l'Écriture*, red. C. Braga – A. Pistoia, Paris 2002, s. 89-103; A. Baumstark, *Chairetismos*, RACH II 993-1006; A. Cameron, *The Theotokos in Sixth Century Constantinople*, JTS 29 (1978) 79-108; K.F. Felmy, *Die Gottesmutter in den Hymnen der Orthodoxen Kirche*, OKS 45 (1996) 97-115; J. Szöverffy, *A Guide to Byzantine Hymnography*, t. 1-2, Brooklyn – Leyden 1978; M. Starowieyski, *Le titre Θεοτόκος avant le Concile d'Ephèse*, StPatr 19 (1987) 236-242.

Ważnym opracowaniem współczesnym na temat *Akatystu* jest następująca praca: L.M. Peltomaa, *The Image of the Virgin Mary in the Akathistos Hymn*, Brill – Leiden – Boston – Köln 2001 (bibliografia, s. 217-230). Autorka stwierdza, że jak dotąd brakuje całościowej analizy teologicznej, wcześniejsze prace zaś dotyczą zagadnień wybranych⁷. Ten brak można uznać za uzupełniony przez następujące książki: E.M. Toniolo, *Akathistos. Saggi di critica e di teologia*, Roma 2000; E.M. Toniolo, *L'inno Acatisto, monumento di teologia e di culto mariano nella Chiesa bizantina*, w: *De cultu mariano saeculis VI-XI*, t. 4, Roma 1972, s. 1-39; E.M. Toniolo, *Akathistos. Inno alla Madre di Dio. Edizione metrica. Mistagogia, Commento al testo*, Roma 2017 (obok tekstu greckiego cenny jest komentarz do poszczególnych strof hymnu, s. 145-344).

⁵ P. Towarek, „Akathistos” ku czci Bogurodzicy; historia, autorstwo i teologia dzieła, „Studia Elbląskie” 12 (2021) s. 256.

⁶ Por. C. Trypanis, *Fourteen early Byzantine cantica*, Vienna 1968, s. 29-39.

⁷ L. Peltomaa, *The Image of the Virgin Mary in the Akathistos Hymn*, Leiden – Boston – Köln 2001, s. 23: „It is astonishing that that no complete analysis of its content has ever been made”.

Mały zarys bibliografii na temat *Akatystu* podaje A. Bober⁸. Encyklopedia Katolicka nie podaje żadnych publikacji po polsku na temat *Akatystu*⁹, co oznacza, że w dawniejszych czasach nie prowadzono w Polsce badań nad tym utworem. Za wprowadzenie do tego hymnu można uznać artykuł J. Grzywaczewskiego (*Okoliczności kompozycji Akatystu ku czci Najśw. Maryi Panny*, VoxP 69 (2018) s. 195-218). Są autorzy, którzy nawiązują do Akatystu w publikacjach na temat Maryi oraz hymnografii chrześcijańskiej. Oto kilka prac tego typu: J. Buxakowski, *Najświętsza Panna w Liturgii*, w: *Gratia Plena. Studia teologiczne o Bogurodzicy*, red. B. Przybylski, Poznań – Warszawa – Lublin 1965, s. 79-128; J. Grzywaczewski, *Saint Ambrose as a Defender of the Christian Faith in the Greek Hymnography*, VoxP 52/1 (2008) s. 281-289; J. Grzywaczewski, *Wstęp*, w: *Wschód Zachodowi. Greckie hymny ku czci łacińskiego biskupa Ambrożego z Mediolanu*, tł. G. Jaśkiewicz, Lublin 2012, s. 9-18; J.S. Gajek, *Akatyst ku czci Bogurodzicy*, w: *Cześć Maryi*, red. W. Beinert, Warszawa 1992, s. 315-321; A. Klawek, *Biblijne symbole maryjne*, RBL 10 (1956) s. 216-227; M. Starowiejski, *Mariologia św. Atanazego*, RTK 23 (1976) s. 165-181; A. Wilson-Dickson, *Historia muzyki chrześcijańskiej*, tł. M. Wiśniewska, Warszawa 2007.

Hymn składa się z 24 strof (οἶκoi)¹⁰. Niektóre są krótkie (3 wersety), mianowicie II, IV, VI, VIII, X, XII, XIV, XVI, XVIII, XX. Od strony formy muzycznej są to tropariony. Pozostałe strofy są dłuższe, a każda z nich składa się z dwóch części. Pierwsza pełni funkcję niejako antyfony (3 wersety), a druga – litanii (anafory). 12 wezwań rozpoczyna się od pozdrowienia χαῖρε, mianowicie I, III, V, VII, IX, XI, XIII, XV, XVII, XIX, XXI, XXIII. *Oikos* XXIV stanowi zakończenie hymnu. Pierwsze słowo poszczególnych *oikosów* rozpoczyna się od kolejnej litery alfabetu greckiego. Wszystkie strofy kończą się aklamacją „Witaj, Oblubienico Dziewicza!”. Słowo χαῖρε jest tłumaczone na język polski jako „witaj”, podczas gdy w Ewangelii ten sam wyraz jest przetłumaczony na „bądź pozdrowiona” (Łk 1,25, BT). Oba tłumaczenia wyrażają sens greckiego pozdrowienia.

W niniejszym opracowaniu opieramy się na wydaniu krytycznym G.G. Meerssemana¹¹. Zajmiemy się strofą wstępną, która stanowi dedykację całego utworu „Walecznej Hetmance”. Postaramy się odpowiedzieć na pytanie, w jakim stopniu ten świecki tytuł, w dodatku wojskowy, może od-

⁸ A. Bober, *Antologia patrystyczna*, Kraków 1965, s. 516-530.

⁹ Zob. R. Niparko, *Akathistos*, EK I 225.

¹⁰ W języku włoskim używa się słowa *stanze*, podobnie w niemieckim (*Stanzen*).

¹¹ Por. G.G. Meersseman, *Der Hymnos Akathistos im Abendland*, Freiburg 1958.

nosić się do Maryi. Odwołamy się do niektórych dzieł patrystycznych, które powstały przed *Akatystem*, a także sięgniemy do tekstu omawianego hymnu. Przeprowadzona eksploracja literatury związanej z *Akatystem* utwierdza nas w słuszności wyboru wskazanego przedmiotu analizy. Ten wątek nie doczekał się jak dotąd opracowania.

1. Geneza zwrotu „waleczna hetmanka”

Akatyst rozpoczyna się od proemionu:

Walecznej Hetmance
chwała zwycięstwa;
jako Twoje miasto,
uwolnione od grozy,
składam Ci dzięki,
Bogurodzico¹².

Słynny tytuł „Bogurodzico” (Θεοτόκε) nie budzi zdziwienia, gdyż był on często używany już w V wieku, a szczególnie od soboru w Efezie (431 rok). Najważniejsza dla nas jest fraza τῆ ὑπερμάχῳ στρατηγῷ τὰ νικητήρια, co znaczy ‘Walecznej Hetmance chwała zwycięstwa’. Zdaniem wydawcy *Akatystu* jest to skrót wyrażenia τὰ νικητήρια δῶρα. Chodzi o dary wręczane wodzowi po zwycięstwie. Takie znaki wdzięczności składa Maryi miasto Konstantynopol. Wyrazem tejże wdzięczności jest słowo εὐχαριστήρια pochodne od εὐχαριστία.

Przymiotnik ὑπέρμαχος nie budzi wątpliwości, gdyż pochodzi od rzeczownika ἡ μάχη, co znaczy ‘walka’. Konsekwentnie słowo ὑπέρμαχος oznacza ‘dzielny, odważny, waleczny’. Kluczowym pojęciem dla naszego tematu jest rzeczownik rodzaju męskiego στρατηγός, którym określano wysokich rangą dowódców wojskowych. W przybliżeniu można przyjąć, że odpowiednikiem greckiego στρατηγός byłby w Polsce termin „generał”, jednakże wyraz στρατηγός ma jeszcze inne pokrewne znaczenia. Rzeczownik στρατηγός występuje w Septuagincie oraz w Nowym Testamencie (Łk 22,4.52; Dz 4,1; 5,24.26; 16,20.22.35.38). Zwykle oznacza ludzi mających władzę w administracji państwowej i wojskowej.

¹² Hymn *Akathistos*, Dedykacja, Meersseman, s. 104 (tł. własne). Por. M. Bednarz, w: *Antologia patrystyczna*, red. A. Bober, Kraków 1965, s. 516-517.

Ponieważ takie funkcje pełnili wyłącznie mężczyźni, nie było potrzeby tworzyć żeńskiej formy tego wyrazu, wszakże przed autorem hymnu *Akatyst* taka potrzeba się pojawiła, gdyż to określenie należało odnieść do Maryi. Nie próbował zmieniać samego wyrazu στρατηγός, aby nadać mu żeńską formę, lecz utworzył ją, poprzedzając wyraz żeńskim rodzajnikiem ἡ. Jest to metoda podobna do tej, jaką stosuje się w języku polskim, na przykład mówiąc „pani minister” lub „pani doktor”. Sam wyraz, który jest rodzaju męskiego, się nie zmienia, a tylko otrzymuje formę żeńską. Wiadomo, że są wyrazy, które łatwo przybierają formę żeńską, na przykład „nauczyciel”, „nauczycielka”, a wiele jest takich, których nie da się w ten sposób sfeminizować, bo brzmiałyby sztucznie. Tak zapewne było z wyrazem στρατηγός. Istniała wprawdzie żeńska forma tego wyrazu (ἡ) στρατηγίς występująca zarówno w znaczeniu rzeczownikowym (kobieta wódz), jak i przymiotnikowym (należąca do wodza). Zapewne jednak poeta uznał to słowo za nieodpowiednie do hymnu chrześcijańskiego.

Czytając *Akatyst*, można odnieść wrażenie, że inwokacja wstępna, o której mowa, nie harmonizuje w pełni z całością utworu. Zauważył to wiele lat temu ks. prof. Andrzej Bober:

Dedykacja nie należy do akrostychu i ma odmienną od dalszych zwrotek miarę wierszową [...], stąd wniosek, że pochodzi z późniejszych czasów [...]. Przyjmuje się, że z okazji wspomnianego zwycięstwa dodano do istniejącego już od dawna hymnu tę właśnie dedykację¹³.

Łatwo sobie wyobrazić, że ktoś mógł *ad hoc* wprowadzić dedykację τῆ ὑπερμάχῳ στρατηγῷ, skoro zamierzano śpiewać ten wspaniały hymn jako modlitwę dziękczynną za ocalenie miasta. Taką opinię podziela Theodor Nikolaou¹⁴. Lena Peltomaa traktuje strofę zaczynającą się od „Walecznej Hetmance” jako προοίμιον, czyli kontakion wstępny. Przypuszcza, że może on być późniejszy w stosunku do całości utworu i dopisany przez patriarchę Sergiusza¹⁵, choć, jak podkreśla, znajduje się we wszystkich kodeksach¹⁶. Można wyobrazić sobie, że tę strofę mógł dodać kierownik chóru na polecenie patriarchy.

¹³ *Antologia patrystyczna*, s. 516-517.

¹⁴ Por. Nikolaou, *Akathistos Hymnos*, s. 66.

¹⁵ Por. Peltomaa, *The Image of the Virgin Mary in the Akathistos Hymn*, s. 32.

¹⁶ Por. Peltomaa, *The Image of the Virgin Mary in the Akathistos Hymn*, s. 32.

W wydaniu krytycznym hymnu opracowanym przez Ermanno Toniolo nie ma tej strofy¹⁷. Nie ma jej też we francuskim wydaniu *Akatystu* do celów liturgicznych¹⁸. Z kolei w wydaniu angielskim C. Trypanisa strofa ta następuje jako kontakion nr 2 po kontakionie, który w wydaniu G. Meerssemmana poprzedza ją jako nr 1¹⁹. To są tylko niektóre rozbieżności edytorskie. Bardziej szczegółowe porównania i badania w tym zakresie wykraczałyby poza zakres niniejszego opracowania.

2. Znaczenie określenia „waleczna hetmanka”

Dla naszego tematu przydatna jest analiza gramatyczna omawianego wyrażenia, ale najważniejsze pozostaje jego znaczenie. Dlaczego wojskowy tytuł został przypisany Maryi i co on oznacza? Na pewno wiąże się z tym, co jest zapowiedziane w Rdz 3,15: „Wprowadzam nieprzyjaźń pomiędzy ciebie a niewiastę, pomiędzy potomstwo twoje a potomstwo jej; ono zmiążdży ci głowę, a ty zmiążdżysz mu piętę”. W tradycji chrześcijańskiej ten fragment interpretowano, tak na Zachodzie, jak i na Wschodzie, w sensie mesjańskim. Uważano, że jest to tzw. Protoewangelia: potomstwo węża wyrządzi szkodę potomstwu niewiasty, ale w odpowiednim czasie będzie pokonane przez Mesjasza zrodzonego z Niewiasty, czyli Maryi. Tertulian napisał: „Słowo budujące kazamaty śmierci wśliznęło się do Ewy, jeszcze dziewicy. Tak samo Słowo Boże budujące przybytek życia miało wejść do (innej) Dziewicy. Ewa uwierzyła wężowi, a Maryja uwierzyła Gabrielowi”²⁰. Podobnie nauczał św. Augustyn: „Przez kobietę przyszła trucizna, przez kobietę przyszło zbawienie”²¹. Św. Ireneusz z Lyonu (+202) interpretował fragment Rdz 3,15 w odniesieniu do Chrystusa i Maryi:

Bóg ustanowił nieprzyjaźń pomiędzy wężem z jednej strony, a niewiastą i jej potomstwem z drugiej strony, tak że obie strony obserwują się wzajemnie. Ta strona, która została ukąszona w piętę, ma moc jednakże zetrzeć

¹⁷ Por. E. Toniolo, *Akathistos. Inno alla Madre di Dio*, Roma 2017, s. 54.

¹⁸ Por. *Hymn Acathiste à la Mère de Dieu*, tł. J. Reichert, Ottrott 1989.

¹⁹ Por. Trypanis, *Fourteen early Byzantine cantica*, s. 105.

²⁰ Tertullianus, *De carne Christi* 17, PL 2, 782, tł. W. Eborowicz, Tertulian, *O Ciele Chrystusa*, w: *Teksty o Matce Bożej. Ojcowie Kościoła Łacińscy*, red. W. Kania, Niepokalanów 1981, s. 22.

²¹ Augustinus, *Sermones* 51, 2, PL 38, 334 (tł. własne).

głowę nieprzyjaciela. Drugi kąsa, zabija i utrudnia człowiekowi poruszanie się do czasu, aż przyjdzie Potomek, który jest ustanowiony po to, aby zdeptał głowę węża. On jest owocem zrodzonym z Maryi. O Nim napisał psalmista: „Będziesz stąpał po węzach i żmijach, a lwa i smoka podepczesz” (Ps 90,13)²².

Potomkiem Ewy miał być Chrystus, Syn Maryi. On miał odnieść definitywne zwycięstwo nad wężem. Maryja jawi się jako przeciwstawienie Ewy. Św. Ireneusz napisał: „Węzeł nieposłuszeństwa Ewy został rozwiązany przez posłuszeństwo Maryi. Co Ewa związała przez brak wiary, Dziewica Maryja rozwiązała przez wiarę”²³. W ten sposób Maryja ma udział w zwycięstwie Chrystusa, a więc można do Niej odnieść – w jakimś sensie – określenia odnoszące się do zwycięzców i do ludzi mających władzę. Paralełę Ewa – Maryja uznawał także św. Cyryl Jerozolimski (+386): „Przez dziewicę Ewę śmierć przyszła, przez Dziewicę, to znaczy z Dziewicy miało objawić się życie. Gdy tamta dała się oszukać wężowi, Ta miała otrzymać radosną wieść od Gabriela”²⁴. Paralełę Ewa – Maryja znajdujemy u wielu autorów wschodnich, jak Atanazy, Cyryl Aleksandryjski, Jan Chryzostom²⁵.

Powyżej przytoczone fragmenty z dzieł autorów łacińskich i greckich pozwalają zrozumieć, dlaczego Maryję, czczoną jako „pełna łaski” (Łk 1,28), uważano także za pełną mocy w walce ze złem. Zestawienie Adam – Chrystus i Ewa – Maryja było powszechnie znane. W takim kontekście łatwo było zauważyć podobieństwo pomiędzy Niewiastą depczącą głowę węża (Rdz 3,15) a Niewiastą walczącą ze smokiem (Ap 12) i obie niewiasty rozumieć jako symbol (figurę) Kościoła oraz Maryi. Określenie Kościoła jako bytu rodzaju żeńskiego oparte jest na rodzaju gramatycznym wyrazu Ἐκκλησία oraz na nauczaniu św. Pawła o Kościele jako Oblubienicy Chrystusa (Ef 5,21-32).

W najstarszych komentarzach do Apokalipsy postać Niewiasty oblezionej w słońce i walczącej ze smokiem odnoszono raczej do Kościoła.

²² Irenaeus Lugdunensis, *Adversus haereses* III 23, 7, SCh 211, s. 462 (tł. własne).

²³ Irenaeus Lugdunensis, *Adversus haereses* III 22, 1, SCh 211, s. 442-444, tł. W. Kania, Św. Ireneusz, *Teksty o Matce Bożej. Ojcowie Kościoła greccy i syryjscy*, t. 1, Niepokalanów 1981, s. 25.

²⁴ Cyrillus Hierosolymitanus, *Catecheses ad illuminandos* XII 15, PG 33, 742, PSP 9, s. 160.

²⁵ Zob. M. Starowieyski, *Maria-Eva in traditione Antiochena, Alexandrina et Palestiniensi*, Roma 1992.

Taką interpretację znajdujemy u Metodiego z Olimpu (III wiek)²⁶, Wiktoryna z Petavium (+304)²⁷, Cezarego z Arles (+542)²⁸, Andrzeja z Cezarei żyjącego na przełomie VI i VII wieku²⁹. Zdaje się, że interpretacja Ap 12 w odniesieniu do Kościoła przeważa u pisarzy okresu patrystycznego. Jednakże Epifaniusz z Salaminy (+403) odnosi fragment Ap 12,13-14 do Maryi:

Symeon powiedział: „Twoją duszę przeniknie miecz boleści, aby na jaw wyszły zamysły serc wielu” (Łk 3,35). W Apokalipsie Jana czytamy, że smok upadł przed Niewiastą, która porodziła syna-mężczyznę, lecz Niewieście dano skrzydła orła i uciekła na pustynię, gdzie smok nie mógł jej doścignąć. To mogło się przydarzyć Maryi³⁰.

Luigi Gambero twierdzi, że jest to najstarszy zapis z okresu patrystycznego, w którym postać Niewiasty w Ap 12 odnosi się do Maryi³¹. Skoro tego rodzaju interpretację da się udokumentować dopiero na przełomie IV/V wieku, oznacza to, że raczej jest ona późniejsza. Istniała wszakże przed pojawieniem się *Akatystu*.

Podobna interpretacja Ap 12 znana była też na Zachodzie. Jak wiadomo, często różne idee pojawiały się na Wschodzie, a później przechodziły na Zachód. Przyjaciół św. Augustyna, Quotvultdeus (+451), najpierw diakon, potem biskup Kartaginy (437-454), w swym dziele *De symbolo* napisał: „Niewiasta oznacza Dziewicę Maryję, która naszą Głowę nieskalaną wydała na świat w sposób nieskalany. Okazała się ona także symbolem Kościoła świętego”³². Przez „Głowę” autor rozumie Chrystusa (por. Ef 1,10; 1,22; 4,15).

Wizja Maryi jako obrończyni pojawia się w pobożności wiernych oraz w kaznodziejstwie. Powszechnie znana jest modlitwa z przełomu III/IV

²⁶ Por. Methodius Olympius, *Convivium decem virginum* VIII 5-8, PG 18, 115-152, PSP 24, s. 75-77.

²⁷ Por. Victorinus Petaviensis, *Scholia in Apocalypsin beati Joannis* XII 1, PL 5, 337.

²⁸ Por. Caesarius Arelatensis, *Expositio in Apocalypsin X*, w: *Caesarii Arelatensis opera omnia*, t. 2, ed. G. Morin, Mardessus 1942, s. 210, POK 29, s. 144-145; P. Wygralak, *Pastoralne przesłanie komentarza św. Cezarego z Arles do Apokalipsy*, VoxP 67 (2017) s. 719.

²⁹ Por. Andreas Caesariensis, *Commentarii in Apocalypsin* XI 33, 12, 4b; A. Jasiewicz, *Interpretacja „Komentarza do Apokalipsy” Andrzeja z Cezarei*, „Biblistica et Patristica Thoruniensia” 5 (2012) s. 170.

³⁰ Epiphanius, *Panarion* 78, 11, PG 42, 716 (tł. własne).

³¹ Por. L. Gambero, *Mary and the Fathers of the Church*, tł. Th. Buffer, San Francisco 1999, s. 128.

³² Quodvultdeus, *De symbolo* I 4-5, CCL 60, s. 340 (tł. własne).

wieku: „Pod Twoją obronę uciekamy się, Święta Boża Rodzicielko”³³. Zawiera ona m.in. następującą prośbę: „Od wszelakich złych przygód racz nas zawsze wybawiać”. Możliwe, że przez „złe przygody” rozumiano różne pokusy w życiu duchowym, ale nie można też wykluczyć niebezpieczeństw w sensie doczesnym. Podobne wezwanie znajduje się u św. Efrema Syryjczyka (+ 373): „Tyś jedyną obronicielką i wspomóżycielką grzeszników i opuszczonych. Tyś najpewniejszą przystanią rozbitków [...]. Pod Twoją obronę uciekamy się, Święta Boża Rodzicielko, pod skrzydłami Twojej łaskowości i litości broń nas i strzeż”³⁴. Nieco dalej kaznodzieja mówi: „Tyś naszą przystanią, Dziewico nieskalana, pobożna wspomóżycielko! Pod Twą opieką i obroną jesteśmy wszyscy”³⁵. W dalszym ciągu mowy Efrema woła: „Witaj, przystani najspokojniejsza, upragniona wybawicielko z fal i burz wichrzycieli. Witaj, opiekunko pozostających w niebezpieczeństwie”³⁶. Można przyjąć, że autor ma na myśli przede wszystkim niebezpieczeństwa duchowe, ale także i doczesne.

W jednej z mów św. Sofroniusza, patriarchy Jerozolimy (+638), znajdujemy takie inwokacje: „Ty subtelnie ukazałaś, że Trony są poniżej Ciebie, Ty unizyłaś wysokości panujących, Ty przewyższyłaś władzę wodzów, Ty osłabiłaś potęgę panujących, Ty jako potężna moc wystąpiłaś naprzeciw potężnym”³⁷. Według św. Pawła Chrystus przewyższa Trony, Panowania, Zwierzchności i Władze (Kol 1,16). Sofroniusz odnosi te określenia do Maryi. Jawi się Ona jako przewyższająca wszelkie potęgi, w pierwszym rzędzie w sensie niematerialnym, ale poniekąd także i w sensie ziemskim. Autor *Akatysty* pozostawał w nurcie tego rodzaju wypowiedzi na temat Maryi, nawet jeśli nie czytał wszystkich pism, w których jest o tym mowa.

Na zawierzenie Maryi podczas oblężenia Konstantynopola w 626 roku, a zatem i na inwokację o „walecznej Hetmance” w *Akatystyce*, mogło mieć wpływ to, że tuż po soborze w Efezie, z inicjatywy papieża Sykstusa III,

³³ A. Wojtczak, *Symboliczne inwokacje Litanii loretańskiej*, Poznań 2016, s. 227.

³⁴ Ephraem Syrus, *De Sanctissimae Dei Genitricis Virginis Mariae laudibus*, w: *S. Patris Ephraem Syri opera omnia*, t. 3, ed. J. Assemanus, Romae 1746, s. 575-576, tł. W. Kania, Św. Efrema Syryjczyk, *Ku chwale Bożej Rodzicielki Dziewicy Maryi*, w: *Teksty o Matce Bożej. Ojcowie Kościoła Grecy i Syryjscy*, t. 1, Niepokalanów 1981, s. 70.

³⁵ Ephraem Syrus, *De Sanctissimae Dei Genitricis Virginis Mariae laudibus*, Assemanus, s. 576, Kania, s. 70.

³⁶ Ephraem Syrus, *De Sanctissimae Dei Genitricis Virginis Mariae laudibus*, Assemanus, s. 576, Kania, s. 71.

³⁷ Sophronius Hierosolymitanus, *Homilia in annuntiationem* 18, PG 87, 3238 (tł. własne).

zbudowano w Rzymie okazałą bazylikę Santa Maria Maggiore, w której umieszczono wizerunek Maryi zwaną *Salus Populi Romani*. Słowo *salus* oznacza ‘zbawienie’, ale też i ‘obronę’. Nie ogłoszono wprost Maryi patronką Rzymu, ale wiadomo, że bazylika ta stała się bardzo popularna jako miejsce kultu Maryi³⁸. Powiązanie Maryi z konkretnym miejscem, czyli miastem Rzym, można było przenieść na Konstantynopol, szczególnie w sytuacji zagrożenia militarnego. Tak więc tekst *Akatystu* oraz inwokacja wstępna wyrastają z długiej tradycji chrześcijańskiej.

3. Uzasadnienie tytułu „hetmanka” w *Akatyście*

Ks. A. Bober, mając na myśli inwokację wstępną, napisał, że „zasób jej słów nie pokrywa się z dalszym ciągiem poematu”³⁹ dla potwierdzenia poglądu, że inwokacja została wprowadzona w 626 roku w Konstantynopolu. Jednakże stwierdzenie A. Bobera nie wydaje się zupełnie słuszne, także i w tekście hymnu bowiem znajdują się wyrażenia, które wskazują na Maryję jako walczącą i zwyciężającą.

W *oikosie* III 35 znajduje się wezwanie „Witaj, rano (τραῦμα) zadana lamentującym demonom”⁴⁰. Trudno nie zauważyć tu aluzji do Rdz 3,15, gdzie zapowiada się, że potomstwo niewiasty zmiażdży głowę węża, zważywszy, że taka interpretacja tego wersetu istniała w okresie patrystycznym. Jakby rozwinięcie tego wątku znajdujemy w *oikosie* VII 70: „Witaj, owczarnio duchowych (λογικῶν) owieczek. Witaj, obrońco (ἀμυντήριον) przed bestiami niewidzialnymi”⁴¹. Przez owczarnię (αὐλή) autor rozumie bezpieczne miejsce. Bestie niewidzialne to oczywiście złe duchy lub siły. Podobna myśl występuje w *oikosie* XI 110: „Witaj, powalająca (κατάπτωσις) demony”⁴². Bardzo podobna myśl jest w *oikosie* XIX 195: „Witaj, pokonująca uwodziciela (τὸν φθορέα) roztropnych”⁴³. Maryję ukazuje autor jako broniącą ludzi przed pokusami, czyli wrogami w sensie duchowym. Na pewno jest to aluzja do Niewiasty depczącej węża (Rdz 3,15) oraz walczącej ze smokiem (Ap 12).

³⁸ Por. P. Jounel, *Le culte des saints*, w: *L'Église en prière*, red. A. Martimort, Tournai 1961, s. 774.

³⁹ *Antologia patrystyczna*, s. 516.

⁴⁰ Meersseman, *Der Hymnos Akathistos im Abendland*, s. 107 (tł. własne).

⁴¹ Meersseman, *Der Hymnos Akathistos im Abendland*, s. 111 (tł. własne).

⁴² Meersseman, *Der Hymnos Akathistos im Abendland*, s. 115 (tł. własne).

⁴³ Meersseman, *Der Hymnos Akathistos im Abendland*, s. 123 (tł. własne).

Są też w *Akatystie* wezwania, które ukazują Maryję jako broniącą przed pogaństwem. W *oikosie* IX 95 czytamy „Witaj, uwalniająca od pogańskiego kultu (τῆς βαρβάρου λυτρομένη θρησκείας). Witaj, uwalniająca (ῥυομένη) od brudnych czynów. Witaj, kładąca kres (παύσασα) czci ognia”⁴⁴. Jest to aluzja do dawnych pogańskich kultów, które, jak się wydaje, w VI i VII wieku mogły się utrzymać raczej w miejscowościach odległych od miast. Pogan zwano barbarzyńcami. *Oikos* XVII 170 zawiera wezwania dotyczące mądrości helleńskiej: „Witaj, wykazująca filozofom brak mądrości (φιλοσόφους ἀσόφους δεικνύουσα)”⁴⁵. W *oikosie* XVII 175 znajduje się wezwanie: „Witaj, bowiem twórcy mitów zamilkli. Witaj, bo zerwałaś podstępny (πλοκάς) Ateńczyków”⁴⁶.

Zdaniem E. Toniolo spotykamy tu aluzję do takich filozofów, jak Arystoteles (384-322), Zenon (336-263) i Epikur (341-270). Jest to także kontynuacja myśli św. Pawła, który napisał: „Gdzie jest mędrzec? Gdzie uczony? Gdzie badacz tego, co doczesne? Czyż nie uczynił Bóg głupstwem mądrości tego świata? [...] To bowiem, co jest głupstwem u Boga, przewyższa mądrością ludzi” (1Kor 1,20-25). Maryja przewyższa filozofów i mędrców tego świata w tym sensie, że została matką Logosu, czyli „Chrystusa, który jest Mocą i Mądrością Bożą” (1Kor 1,24)⁴⁷. Pomimo tego, że Ojcowie Kościoła wiele czerpali z kultury helleńskiej, w tym z filozofii, jak to widzimy np. u Klemensa z Aleksandrii, Orygenesesa, Bazylego Wielkiego, Grzegorza z Nazjanzu czy Grzegorza z Nyssy, to autor *Akatysty* przyjmuje stanowisko negatywne wobec filozofii antycznej. Możliwe, że jest to echo napięć, do jakich dochodziło w V i VI wieku pomiędzy chrześcijanami a uczonymi helleńskimi. Wiadomo, że doprowadziły one do tego, że cesarz Justynian zamknął szkoły filozoficzne w Atenach i Aleksandrii w 529 roku, a zapewne i w innych miastach, w tym także w Konstantynopolu⁴⁸.

W *Akatystie* znajdują się wypowiedzi, które sugerują interwencję Maryi w sytuacji zagrożenia militarne. W *oikosie* XI 110-115 czytamy „Witaj, morze, w którym faraon utonął uczony [...]. Witaj, słupie ognisty prowadzący będących w ciemności”⁴⁹. Maryja została określona jako mo-

⁴⁴ Meersseman, *Der Hymnos Akathistos im Abendland*, s. 113 (tł. własne).

⁴⁵ Meersseman, *Der Hymnos Akathistos im Abendland*, s. 121 (tł. własne).

⁴⁶ Meersseman, *Der Hymnos Akathistos im Abendland*, s. 121 (tł. własne).

⁴⁷ Por. Toniolo, *Akathistos*, s. 283.

⁴⁸ Por. H. Haussing, *Historia kultury bizantyjskiej*, tł. T. Zabłudowski, Warszawa 1969, s. 88-92.

⁴⁹ Meersseman, *Der Hymnos Akathistos im Abendland*, s. 115 (tł. własne).

rze, w którym utonął uczony faraon i jego wojsko. Określenie „uczony” (νοητόν) zapewne jest aluzją do magów egipskich, którzy dokonywali podobnych czynów jak Mojżesz przy pomocy sztuk magicznych (Wj 7,11). Inne określenie Maryi to „kolumna ognista” (πύρινε στήλη). Ten drugi epitet jest parafrazą określenia biblijnego „słup obłoku” (Wj 14,19). Jaki związek z Maryją ma przejście Izraelitów przez morze? Zapewne taki, że autor *Akatystu* przypisuje wyprowadzenie Izraelitów z Egiptu nie wprost Bogu JHWH, lecz Synowi. Tak nauczali niektórzy autorzy starożytni, na przykład Hilary z Poitiers⁵⁰. W tymże *oikosie* XI 105-110 autor pisze następujące słowa:

Kiedyś Egipt oświeciłeś światłem swojej prawdy
i przepędziłeś ciemności błędu.
Bożki egipskie, o Zbawco, nie mogły sprostać Twej sile
i runęły.
Z ich niewoli wyrwani (Izraelici) wołali do Bogarodzicy:
[...] Witaj, ujawniająca ułudę bałwanów⁵¹.

Widzimy następujące założenie. Ponieważ Boga Ojca i Stwórcy żadną miarą nie można zobaczyć, to Mojżeszowi w płonącym krzaku objawił się Logos. On to polecił mu udać się do Egiptu i przeprowadził synów Izraela przez morze. Dokonało się to około dwanaście wieków przed narodzeniem Chrystusa w ciele. Maryja ma udział we wszystkim, czego dokonał Syn, także przed wcieleniem, dlatego zdaniem autora *Akatystu* Izraelici, po przejściu przez wodę, do Niej właśnie, przynajmniej pośrednio, wzniesli modlitwę. W osobie prorokini Miriam, która przewodniczyła kobietom śpiewającym hymn dziękczynny (Wj 15,20), niektórzy dopatrywali się obrazu Maryi.

Jest w *oikosie* XXI 210 jeszcze jedno wezwanie, które zdaje się ukazywać Maryję jako walczącą: „Witaj, uderzająca wrogów jak grom (βροντή τοὺς ἐχθροὺς καταπλήττουσα)”⁵². Może chodzi tu o wrogów niewidzialnych, czyli złe duchy, ale nie da się wykluczyć sensu ziemskiego. Możliwe, że autor ma także na myśli ludzi nienawidzących chrześcijan. W *oikosie* XXIII 230-235 są wezwania skierowane do Maryi jako obrończyni:

⁵⁰ Por. Hilarius Pictaviensis, *De Trinitate* IV 32, SCh 448, s. 73.

⁵¹ Meersseman, *Der Hymnos Akathistos im Abendland*, s. 115 (tł. *Akatyst ku czci Bogurodzicy*, tł. M. Bednarz, A. Bober, *Antologia patrystyczna*, Kraków 1965, s. 522).

⁵² Meersseman, *Der Hymnos Akathistos im Abendland*, s. 125 (tł. własne).

Witaj, czcigodny diademie królów (βασιλέων) bogobojnych.
Witaj, chwało (καύχημα) wysoka kapłanów pobożnych.
Witaj, bastionie (πύργος) niezdobyty Kościoła świętego.
Witaj, murze nieobalony (τῆς βασιλείας) Królestwa Bożego.
Witaj, Ty, która wznosisz pomniki zwycięstwa.
Witaj, która obalasz nieprzyjaciół naszych⁵³.

Autor hymnu zwraca się do Maryi jako opiekunki zarówno kapłanów, jak i królów, zarówno Kościoła, jak i królestwa. W powyższym tłumaczeniu to zdanie brzmi następująco: „Witaj, murze nieobalony Królestwa Bożego”, ale wersji greckiej występuje tylko wyraz τῆς βασιλείας bez przymiotnika („Bożego”), co raczej wskazuje na królestwo w sensie ziemskim, przy założeniu, że chodzi o królestwo chrześcijańskie, którego władca jest pobożny, czyli Cesarstwo Rzymskie na Wchodzie. Wzmianka o padających wrogach i o wznoszeniu pomników zwycięstwa (τρόπαια) zdaje się potwierdzać taką interpretację przytoczonych wersów. L. Peltomaa uważa, że mogą się one odnosić jednocześnie do Kościoła i do Cesarstwa na Wschodzie⁵⁴.

Przegląd całości *Akatystu* prowadzi do wniosku, że nawet jeśli dedykacja wstępna, gdzie używa się wyrazu „hetmanka”, została dodana podczas oblężenia Konstantynopola w 626 roku, to nie jest ona obcym elementem w tym utworze, na 144 określenia Maryi bowiem, jakie tam się znajdują, występuje przynajmniej kilka takich, które ukazują Ją jako obrończynię, przede wszystkim w sensie duchowym, ale także i w ziemskim. Jest rzeczą zrozumiałą, że poszczególne określenia Maryi mają charakter liryczny i metaforyczny, dlatego nie należy ich rozumieć dosłownie ani interpretować w znaczeniu wyłącznie świeckim, w tym militarnym.

4. Sytuacja po 626 roku

Można zrozumieć, że to, co wydarzyło się w Konstantynopolu w 626 roku, nie pozostało bez wpływu na świadomość wiernych, na piśmiennictwo teologiczne i na działanie Kościoła w następnych wiekach. Św. German, biskup Konstantynopola (+733), w jednej z homilii powiedział:

⁵³ Meersseman, *Der Hymnos Akathistos im Abendland*, s. 127, tł. M. Bednarz, *Antologia patrystyczna*, s. 529.

⁵⁴ Por. Peltomaa, *The Image of the Virgin Mary in the Akathistos Hymn*, s. 201.

Wiernych cesarzy (ὀρθοδόξοις ἄναξι), którzy w blasku purpury, złota, pereł i drogich kamieni od Ciebie otrzymali koronę, szatę i najmocniejszą ozdobę swego królestwa, zachowaj w pokoju i pomyślności. Rzuć pod ich stopy barbarzyńskie narody, które bluźnią Tobie i Zrodzonemu z Ciebie Bogu. Bądź pomocą opartemu na Tobie wojsku, umocnij lud poddany, aby wytrwał według Bożego przykazania w słodkim posłuszeństwie. Twe miasto, które uchodzi za wieżę i fundament, uwieńcz tryumfem zwycięstwa i strzeż, opasując je męstwem, zachowaj na zawsze ozdobę świątyni⁵⁵.

Jest tu mowa o koronie w sensie doczesnym, o cesarzach rzymskich (greckich), którzy uchodzili za obrońców prawowiernej wiary. Zdaje się, że przez „narody barbarzyńskie” autor rozumie przede wszystkim Persów, gdyż oni najbardziej zagrażali Cesarstwu w owym czasie. Przez określenie „Twe miasto” należy rozumieć Konstantynopol ze wspaniałą świątynią *Hagia Sophia*⁵⁶, która istniała w czasie obrony stolicy w 626 roku.

Maryja działa przede wszystkim na płaszczyźnie duchowej, ale też i doczesnej. W późniejszych wiekach przekonanie to wyraziło się nie tylko w rozważaniach religijnych, lecz i w konkretnym działaniu Kościoła. Ponieważ to zagadnienie omówił o. Grzegorz Bartosik⁵⁷, ograniczymy się tylko do zasygnalizowania najważniejszych wydarzeń. Wobec zagrożenia ze strony tureckiej papież Pius V wezwał cały Zachód do działań obronnych oraz do modlitwy do Matki Bożej, a zwycięstwo pod Lepanto (1571) przypisał w bulli *Salvatoris Domini Nostri* (1572) Jej wstawiennictwu⁵⁸. Możliwe, że papież wiedział o tym, co wydarzyło się w Konstantynopolu w 626 roku. Podobne wydarzenie miało miejsce w Częstochowie w 1655 roku⁵⁹. Nawet jeśli obrońcy sanktuarium nie znali historii z Konstantynopola, to postą-

⁵⁵ Germanus Constantinopolitanus, *Sermones* I 19, PG 98, 308, tł. W. Kania, Św. German, *Homilia na Ofiarowanie Najśw. Maryi Panny*, w: *Teksty o Matce Bożej. Ojcowie Kościoła Greccy i Syryjscy*, t. 1, Niepokalanów 1981, s. 164.

⁵⁶ Świątynia była kilkakrotnie wznoszona, niszczona i przebudowywana, konsekrowano ją też kilka razy (w 360, 415, 537 i 563 roku). Por. T. Gołgowski, *Hagia Sophia*, EK VI 474. W 626 roku była w dobrym stanie.

⁵⁷ Por. G. Bartosik, *Próba interpretacji tytułu „Obrończyni wiary”*, w: *Matka Boża Murkowa Obrończyni Wiary. Ku głębszemu rozumieniu tytułu*, red. W. Siwak – W. Janiga, Krosno – Przemyśl 2011, s. 15-40.

⁵⁸ Por. B. Kochaniewicz, *Wpływ zwycięstwa pod Lepanto na Liturgię Kościoła zachodniego*, „*Salvatoris Mater*” 5/1 (2003) s. 206-219.

⁵⁹ Por. T. Nowak, *Obrona klasztoru jasnogórskiego w 1655 roku*, w: *Polska w okresie drugiej wojny północnej 1655-1660*, t. 2, red. K. Lepszy, Warszawa 1957, s. 181-229; J. Giertych, *Tysiąc lat historii polskiego narodu*, t. 1, Londyn 1986, s. 321-324.

pili podobnie jak mieszkańcy greckiej stolicy. Wiadomo, że następstwem obrony Jasnej Góry były śluby króla Jana Kazimierza złożone we Lwowie (1656)⁶⁰. W ten nurt wpisuje się działalność prymasa Polski, Stefana kard. Wyszyńskiego, szczególnie wielka nowenna (1956-1966) i śluby jasnogórskie (26 VIII 1956)⁶¹, nawet jeśli kardynał w swym nauczaniu nie sięgał do obrony Konstantynopola z VII wieku.

5. Podsumowanie

We wstępie do hymnu *Akatyst* znajduje się wyrażenie „Waleczna Hetmanka” odnoszące się do Maryi. Możliwe, że zostało ono wprowadzone w czasie oblężenia Konstantynopola (626 rok), ale nie jest czymś obcym w całości hymnu. Maryja została tak określona na podstawie Rdz 3,14 oraz Ap 12,1-18. Egzegeza patrystyczna ukazuje Maryję nie tylko jako pełną łaski, ale i pełną mocy, czyli pomagającą ludziom w trudnościach nadprzyrodzonych i doczesnych. Mieszkańcy Konstantynopola mieli świadomość, że są obywatelami miasta chrześcijańskiego, a zagraża im pogaństwo. Modlili się do Maryi o odwrócenie grożącej klęski militarnej.

Saint Mary as a Hetman Based on the *Akathist* Hymn

(summary)

In the introductory strophe to the hymn *Akathistos* there is an invocation *tē hypermachō stratēgō* addressed to Mary. The word *stratēgōs* means great army commander (general); grammatically it is *masculinum*. There was no female form of this word because women have been never charged by such a function. Female form was created by the article *hē*; in the Hymn this word used in Dative *tē*. It must have sounded naturally or seriously; otherwise, the author would not have introduced it into this religious hymn destined to be sung in the church. Even, if this invocation was introduced during the siege of Constantinople in 626, it corresponds to the text of the Hymn: there are other titles expressing the conviction that Mary is not only full of grace, but also full of power. She can help people not only in their spiritual difficulties, but also in a danger in their contemporary lives. Such a conviction was based on the two fragments of the Bible (Gen 3:14 and Rev 12:1-18). Those fragments were referred by the theologians of

⁶⁰ Por. I. Płatowska-Sapetowa, *Królowa Korony Polskiej*, Warszawa 2006; M. Rechowicz, *O genezie ślubów lwowskich Jana Kazimierza*, „Studia Lubaczowiensia” 1 (1983) s. 9-18; O. Halecki, *Histoire de Pologne*, New York-Montréal 1945, s. 200-203.

⁶¹ Por. J. Tomziński, *Jasnogórska Maryja w życiu i służbie ks. kard. Stefana Wyszyńskiego*, *Prymasa Polski*, „Studia Claromonatana” 2 (1981) s. 5-45.

the patristic time to the Church and to Mary as well. The inhabitants of Constantinople prayed Mary for protection against the Persian aggression; and the Persian army left the district of the capital without having attacked it.

Keywords: Acahistos; Mary; Constantinople; defense; victory

Maryja jako hetmanka na podstawie hymnu *Akatyst*

(streszczenie)

We wstępie do hymnu *Akatyst* znajduje się wyrażenie „Waleczna Hetmanka” odnoszące się do Maryi. Możliwe, że zostało ono wprowadzone w czasie oblężenia Konstantynopola (626), ale nie jest czymś obcym w całości hymnu. Maryja została tak określona na podstawie Rdz 3,14 oraz Ap 12,1-18. Egzegeza patrystyczna ukazuje Maryję nie tylko jako pełną łaski, ale i pełną mocy, czyli pomagającą ludziom w trudnościach nadprzyrodzonych i doczesnych. Mieszkańcy Konstantynopola mieli świadomość, że są obywatelami miasta chrześcijańskiego, a zagraża im pogaństwo. Modlili się do Maryi o odwrócenie grożącej klęski militarnej.

Słowa kluczowe: Akatyst; Maryja; Konstantynopol; obrona; zwycięstwo

Bibliografia

Źródła

- Andreas Caesariensis, *Commentarii in Apocalypsin*, w: *Studien zur Geschichte des griechischen Apokalypse-Textes*, ed. J. Schmidt, Münchener Theologische Studien 1, München 1955, s. 1-268.
- Augustinus, *Sermones*, PL 38/39.
- Caesarius Arelatensis, *Expositio in Apocalypsin*, w: *Caesarii Arelatensis opera omnia*, t. 2, ed. G. Morin, Mardessus 1942, s. 210-277, tł. A. Strzelecka, Cezary z Arles, *Wykład Objawienia św. Jana*, w: Cezary z Arles, *Pisma dogmatyczne i egzegetyczne*, POK 29, Poznań 2004, s. 93-191.
- Cyryllus Hierosolymitanus, *Catecheses ad illuminandos*, PG 33, 725-770, tł. W. Kania, Cyryl Jerozolimski, *Katechezy*, PSP 9, Warszawa 1973.
- Ephraem Syrus, *De Sanctissimae Dei Genitricis Virginis Mariae laudibus*, w: *S. Patris Ephraem Syri Opera omnia*, t. 3, ed. J. Assemanus, Romae 1746, s. 575-577, tł. W. Kania, Św. Efreem Syryjczyk, *Ku chwale Bożej Rodzicielki Dziewicy Maryi*, w: *Teksty o Matce Bożej. Ojcowie Kościoła Grecy i Syryjcy*, t. 1, Niepokalanów 1981, s. 69-72.
- Epiphanius, *Panarion*, PG 42, 9-886.
- Germanus Constantinopolitanus, *Orationes*, PG 98, 221-381.

- Hilarius Pictaviensis, *De Trinitate*, ed. J. Doignon *et al.*, SCh 443, 448, 462, Paris 1999-2001, tł. E. Stanula, Św. Hilary z Poitiers, *O Trójcy Świętej*, PSP 69, Warszawa 2005.
- Hymnos Acathistos*, w: G.G. Meersseman, *Der Hymnos Akathistos im Abendland*, Freiburg 1958, s. 100-127 (tekst grecki i łaciński, wydanie krytyczne), tł. L.M. Peltomaa, *The Image of the Virgin Mary in the Akathistos Hymn*, Leiden – Boston – Köln 2001 (tekst grecki, s. 2-20); E. Toniolo, *Akathistos. Inno alla Madre di Dio. Edizione metrica. Mistagogia, Commento al testo*, Roma 2017, s. 54-77 (tekst grecki w układzie metrycznym, wydanie krytyczne); C.A. Trypanis, *Fourteen Early Byzantine Cantica*, Wiener Byzantinische Studien 5, Wien 1968, s. 17-39 (tekst grecki i angielski, wydanie krytyczne); M. Bednarz, w: *Antologia patrystyczna*, red. A. Bober, Kraków 1965, s. 516-530; W. Kania, *Teksty o Matce Bożej. Ojcowie Kościoła greccy i łacińscy*, Niepokalanów 1981, s. 265-282; *Akatyst ku czci Bogurodzicy*, red. W. Klinger, Opole 2017.
- Irenaeus Lugdunensis, *Adversus haereses*, ed. A. Rousseau *et al.*, SCh 263, 264, 293, 294, 210, 211, 100*, 100**, 152, 153, Paris 1965-1982.
- Methodius Olympius, *Convivium decem virginum*, PG 18, 27-220, tł. S. Kalinkowski, Św. Metody z Olimpu, *Uczta*, PSP 24, Warszawa 1980.
- Quotvultdeus, *De symbolo*, ed. R. Braun, CCL 60, Turnhout 1976.
- Victorinus Petaviensis, *Scholia in Apocalypsin beati Joannis*, PL 5, 317-544.
- Sophronius Hierosolymitanus, *Homilia in annuntiationem*, PG 87, 3217-3288, tł. W. Kania, Św. Sofroniusz, *Mowa na Zwiastowanie Bogarodzicy*, w: *Teksty o Matce Bożej. Ojcowie Kościoła Grecy i Syryjscy*, t. 1, Niepokalanów 1981, s. 117-142.
- Tertullianus, *De carne Christi*, PL 2, 751-789, tł. W. Eborowicz, Tertulian, *O Ciele Chrystusa*, w: *Teksty o Matce Bożej. Ojcowie Kościoła Łacińscy*, red. W. Kania, Niepokalanów 1981, s. 17-27.

Opracowania

- Bartosik G., *Próba interpretacji tytułu „Obrończyni wiary”*, w: *Matka Boża Murkowa Obrończyni Wiary. Ku głębszemu rozumieniu tytułu*, red. W. Siwak – W. Janiga, Krosno – Przemyśl 2011, s. 15-40.
- Gambero L., *Mary and the Fathers of the Church*, tł. Th. Buffer, San Francisco 1999.
- Gołgowski T., *Hagia Sophia*, EK VI 473-474.
- Giertych J., *Tysiąc lat historii polskiego narodu*, t. 1, Londyn 1986.
- Halecki O., *Histoire de Pologne*, New York – Montréal 1945.
- Haussing H.W., *Historia kultury bizantyjskiej*, tł. T. Zabłudowski, Warszawa 1969.
- Jasiewicz A., *Interpretacja „Komentarza do Apokalipsy” Andrzeja z Cezarei*, „Bibliistica et Patristica Thoruniensia” 5 (2012) s. 170-178.
- Joune P., *Le culte des saints*, w: *L'Église en prière*, red. A.G. Martimort, Tournai 1961, s. 766-785.
- Kochaniewicz B., *Wpływ zwycięstwa pod Lepanto na Liturgię Kościoła zachodniego*, „Salvatoris Mater” 5/1 (2003) s. 206-219.

- Morrisson C., *La continuité de l'Empire Romain en Orient*, w: *Le monde byzantin*, t. 1, red. C. Morrison, Paris 2004, s. 3-48.
- Nikolaou Th., *Akathistos Hymnos*, w: *Marienlexikon*, red. R. Bäumer – L. Scheffczyk, Regensburg 1988.
- Nowak T., *Obrona klasztoru jasnogórskiego w 1655 roku*, w: *Polska w okresie drugiej wojny północnej 1655-1660*, t. 2, red. K. Lepszy, Warszawa 1957, s. 181-229.
- Płatowska-Sapetowa I., *Królowa Korony Polskiej. Od ślubów lwowskich Jana Kazimierza do kard. Stefana Wyszyńskiego*, Warszawa 2006.
- Rechowicz M., *O genezie ślubów lwowskich Jana Kazimierza*, „*Studia Lubaczowien- sia*” 1 (1983) s. 9-18.
- Starowieyski M., *Maria-Eva in traditione Antiochena, Alexandrina et Palestiniensi*, Roma 1972.
- Tomziński T., *Jasnogórska Maryja w życiu i służbie ks. kard. Stefana Wyszyńskiego, Prymasa Polski*, „*Studia Claromonatana*” 2 (1981) s. 5-45.
- Towarek P., „*Akathistos*” ku czci Bogurodzicy; historia, autorstwo i teologia dzieła, „*Studia Elbląskie*” 12 (2011) s. 101-111.
- Wellesz E., *Historia muzyki i hymnografii bizantyjskiej*, tł. M. Kaziński, Kraków 2006.
- Wojtczak A., *Symboliczne inwokacje Litanii loretańskiej. Historia, teologia, kult*, Poznań 2016.
- Wygralak P., *Pastoralne przesłanie komentarza św. Cezarego z Arles do Apokalipsy*, „*Vox Patrum*” 67 (2017) s. 716-726.